

NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EGYETEM
BENEDEK ELEK PEDAGÓGIAI KAR
ÓVODAPEDAGÓGUS SZAK

KÉZ A KÉZBEN

AZ ÓVODÁSKORÚ GYERMEKEK KÖTŐDÉSRENDSZERÉNEK VIZSGÁLATA

TÉMAVEZETŐ:
DR. ZSUBRITS ATTILA PH.D.
TANÁRSEGÉD

KÉSZÍTETTE:
KÉRY ANITA

Tartalomjegyzék

1. A kutatás tárgya	3
2. Elméleti háttér	3
2.1. A kötődés szerepe a személyiségfejlődésben	3
2.2. A korai kötődési mintázatok	6
2.3. Az intrauterin kötődés jelensége	8
2.4. A gyerekek családi kapcsolatrendszerének alakulása	10
2.5. Az óvodáskorú gyerekek kötődései	13
2.6. A kötődési viselkedés értelmezése	14
2.7. A kötődésrendszer meghatározása és a kötődések tartalmi jellemzői	15
2.8. Az óvodások közeli kapcsolatrendszerének egyik megismerési lehetősége	17
3. Az önálló vizsgálat bemutatása	19
3.1. A kutatás célja	19
3.2. A kutatás módszere	19
3.2.1. A rajzvizsgálathoz tartozó kérdések	19
3.2.2. Elemzési szempontok	20
3.3. Hipotézisek	21
3.4. Az empirikus kutatás eredménye	21
3.4.1. A vizsgált minta jellemzése	21
3.4.2. A kötődésrendszerre vonatkozó eredmények bemutatása	22
3.4.3. Kötődések tartalmi jellemzői	26
3.5. A hipotézis vizsgálat ellenőrzése	30
3.6. Az önálló vizsgálat összegzése	30
4. A dolgozat összefoglalása	32
4.1. Következtetések	32
4.2. További kutatási lehetőségek.....	34
Idézett irodalomjegyzék	35
Felhasznált irodalomjegyzék	36
Mellékletek	37

„A gyerekek a legnagyobb művészek, mert ők a szívükből rajzolnak.”

(A Forsyte Saga c. film)

1. A kutatás tárgya

Leendő óvodapedagógusként fontosnak tartom, hogy a kisgyerekek személyiségfejlődésében meghatározó szerepet játszó hatások közül a személyes kapcsolatok jelentőségéről minél pontosabb ismeretekkel rendelkezzem. A dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az óvodáskorú gyerekek közeli érzelmi kapcsolatrendszerét milyen mennyiségi és tartalmi ismérvekkel jellemezhetjük? Mindezt a célt alapvetően pszichológiai elméleti ismeretek áttekintésével, valamint egy önállóan elvégzett rajzvizsgálat eredménye alapján kívánom elérni.

A dolgozatom első részében a korai kötődési elmélet legfontosabb alapismereteit mutatom be. Részletezem az elsődleges kötődés jelentőségét, az anya-gyermek kapcsolat fontosságát, a korai kötődési mintázatok különbségeit, a méhen belüli kötődés jelenségét, valamint a fejlődő gyermek alakuló kötődésrendszerének leglényegesebb sajátosságait. Külön fejezetben érintem az óvodáskorú gyerekek érzelmi kapcsolatainak fő jellemzőit.

A tanulmány második felében az általam elvégzett kutatás menetét és eredményeit ismertetem. Az óvodásokkal végzett rajzvizsgálat és az ahhoz kapcsolódó kikérdezés során elsősorban az érdekel, hogy a gyermek kiket jelenít meg az érzelmileg meghatározó személyek között. Milyen sorrendben szerepelnek az egyének? Kit rajzol le először? Kihez ragaszkodik legerőteljesebben? Miért őt tartja a legfontosabbnak? Érdekesnek gondolom azt a kérdéskört is érinteni, hogy a többi lerajzolt személyhez fűződő kapcsolatát hogyan jellemzi, milyen tulajdonságokat sorol fel? De olyan további kérdésekre is választ kaphatunk, hogy a családtagok mellett megjelenik-e például az óvodapedagógus a rajzokon vagy, hogy a testvérekhez tartozás és a kortársakhoz tartozás között milyen hasonlóságok és különbségek állapíthatók meg?

A kötődésrendszerre vonatkozó eredmények jól érzékeltetik az óvodások által lerajzolt emberek számát, az érzelmileg legfontosabb személyek kilétét, az előfordulási arányokat,

valamint a személyekhez fűződő ragaszkodások okait. Az elméleti adatok segítségével és az elvégzett empirikus vizsgálat eredményeinek figyelembevételével igyekszem az óvodáskorú gyerekek közeli kapcsolatrendszerének leglényegesebb jegyeit bemutatni a dolgozatban.

2. Elméleti háttér

2.1. A kötődés szerepe a személyiség fejlődésben.

John Bowlby (1907-1990) a WHO-nál dolgozva tette közzé a *Maternal Care and Mental Health* című tudományos munkáját, amelyben megfogalmazta korszakfordító tételét. Azt vallotta, hogy a csecsemőnek és a kisgyermeknek meghitt, bizalmas és folytonos anyai kapcsolatra van szüksége. Amennyiben ezt nem kapja meg, azért felnőtt korában érzelmi zavarokkal fizet. (Bowlby, 2009)

A pszichoanalitikus kutató biológiailag meghatározott, egyetemes szükségletként írja le az embernek azt az igényét, hogy szoros érzelmi kapcsolatot alakítson ki. Ennek magva a korai interakciók kölcsönösségében rejlik. A csecsemő kötődési viselkedése reciprok módon egészül ki a felnőtt kötődési viselkedésével, ezek a válaszok megerősítik a gyermek kapcsolódását azzal a felnőttel, akitől ezeket a válaszokat kapja. Az érzelmi reakciók önszabályozása nem veleszületett adottsága az embernek, fokozatosan alakul ki az elsődleges gondozóval való interakciók során, a gondozó ugyanis mindig ott van, hogy helyreállítsa a kibillent egyensúlyt. Az arosual szint emelkedésének állapotaiban a gyermek a gondozóval testi közelséget keres, hogy megnyugtatót kapjon és helyre álljon a homeosztázis. A kötődés alapvető funkciója a biztonság átélése. A kötődés tárgya nem csak személy lehet. A személyekhez történő kötődések rendszert alkotnak. A hierarchikus kötődésrendszer csúcán az anya, az elsődleges gondozó áll. (Bowlby, 2009)

Bowlby a II. világháború után árvaházakban és csecsemőotthonokban végzett vizsgálatokat. A megfigyelései során azt tapasztalta, hogy azok a gyermekek, akik elveszítették szeretetkapcsolataikat, a következő stádiumokon mentek keresztül: sírás, dührohamok, elkeseredettség, depresszió, közömbösség más emberek iránt. Ezt az állapotot leválásnak, a kötődésre való képtelenségnek nevezte el. (Cole–Cole, 2006)

Az állatkísérleti eredményekből már korábban is igazolták a kötődés fejlődésben betöltött szerepét. A kötődés drive- redukciós elméletének próbájaként Harry Harlow vezetésével az újszülött kismajmot elkülönítették az anyjától és egy műanyaghoz tették be, amely egy élettelen figura volt, ahol mászkálhat, és egy rászerezelt tartályból szophatott. A kísérletekhez kétféle műanyagot használtak: szőrányát és fémányát. Harlow azt a kérdést tette fel, hogy a kismajom kapaszkodása kizárólag a táplálkozás miatt van, vagy a biztonságot adó testi kontaktus is meghatározó. A kísérlet során két ketrecben található kismajmokkal állandóan ott

volt a szőanya és a fémánya is. Az egyik csoportnál a szopó tartályt csak a szőanyára, a másiknál csak a fémanyára szereltek. A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a tartály elhelyezkedésétől függetlenül kb. napi 15 órát töltöttek a szőanyába csimpaszkodva a majmok. Ez az eredmény azt igazolja, hogy létfontosságú anya-gyerek kapcsolatban a testközelség. (Cole–Cole, 2006)

Bowlby szerint a magyarázat a következő: a főemlősöknél a csecsemőkor hosszú ideig tart. Mivel a kölykök ebben a korai időszakban gyámoltalanok, az anyjuk közelében kell maradniuk, hogy életben maradjanak. A biztonság és a közelség keresése ellen hat az a tendencia, hogy a kölykök motiváltak a környezet felderítésében, és így időnként eltávolodnak anyjuktól. A kutató egyensúlyt feltételezett a biztonsági szükséglet és a tanulási tapasztalatok igénye között. Ezt a mechanizmust nevezte el kötődésnek, ami szerinte egy jól fejlett szabályozórendszer, amely dinamikus egyensúlyt teremt az anya-gyermek kapcsolatban. Amikor az anya-gyermek közötti távolság megnő, az egyik fél nyugtalankodni kezd, és igyekszik ismét elérni a szorosabb kapcsolatot. A kötődés az anya és a gyermeke között kialakult szabályozó rendszer, amely kétoldalú folyamatként írható le és a gyermek egészséges érzelmi fejlődésének érdekében szükséges. (Cole–Cole, 2006)

Bowlby a kötődés kialakulásának négy szakaszát határozta meg. Ennek, normális esetben a gyermek első két életévben kell történnie. Az első szakasz a kötődés előtti periódus (0-6. hétig tart): a gyermek szoros kapcsolatban van az őt rendszeresen gondozó személlyel, de még nem különbözteti meg másoktól. A következő a kötődés keletkezésének szakasza (6. héttől – 6/8 hónapos korig): meg tanul különbséget tenni a gondozó és mások hangjai között. A harmadik pedig a tiszta kötődési szakasz (6-8 hónaptól 18-24 hónapig): a gyermek igyekszik biztosítani a kötődési személy közelségét. Sír, nyugtalan, ha kimegy a szobából az anya. Végül az utolsó a kölcsönös kapcsolatok szakasza (18-24 hónapos kor): a gyermek egyre mozgékonyabb és egyre több időt tölt távol a gondozótól. (Cole–Cole, 2006)

2.2. A korai kötődési mintázatok.

Mary Ainsworth és munkatársai dolgoztak ki és közzétették 1978-ban azt az eljárást, amely során lehetőség nyílt az anya–gyerek kapcsolat biztonságosságának a mérésére. Ezt a módszert *Idegen Helyzetnek Próbának* nevezték el. (Cole–Cole, 2006) A kísérlet abból állt, hogy 12-18 hónapos gyerekek egy idegen szobában játszottak édesanyjukkal. Az anya játék közben otthagytta őket és helyette egy idegen nő jött be és próbálta vigasztalni a gyermeket (ha

kellett), majd az anya ismét visszatért a szobába. Azt vizsgálták, hogy a gyermekek hogyan reagálnak édesanyjuk távozására, az idegen személy jelenlétében, valamint édesanyjuk visszatérésekor. A reakcióik alapján kezdetben három kötődési típust állapítottak meg a kutatók, amit a későbbi vizsgálatok egy negyedik típusú kötődési mintázattal is kiegészítettek:

- *A biztonságosan kötődő* gyerekek jellemzői: Amíg az anya jelen van a szobában addig nyugodtan játszik; távozásakor sír, nem nyugszik meg az idegentől; örül az anya visszatérésének, ezután hamar megnyugszik. Az ilyen szülő általában azonnal reagál a gyermek jelzéseire, megérti őt, ha baj van könnyen elérhető. A gyermek érzi, hogy biztonságban van.
- *A bizonytalan szorongó elkerülő* gyermek jellemzői: Nem tapasztalható szorongás a szeparáció következtében, nem keresi a gondozóval való közelséget. A szeparációt követően, nem részesítik előnyben a gondozót az idegennel szemben. Az ilyen édesanyák általában kerülnek a testi kontaktust gyermekükkel, elutasítóak, hidegek. A bizonytalanul kötődő gyermek nem kap elég melegséget, ezért vágyik is anyja közelségére, de fél is tőle.
- *A bizonytalan szorongó ellenálló* csecsemő jellemzői: Vizsgálati helyzetben keveset játszik, a szeparáció érzelmileg felzaklatja őt, a szeparációt követően nehezen nyugtatható meg, ellenáll, a testét megfeszíti, sír, vagy passzívan nyüögsködik. Feldúlt, ha nem látja anyját, nem nyugszik meg anyja visszatérésekor sem. Az ilyen gyermek anyja következetlen, hol dédelgeti, hol elutasítja saját gyermekét.
- *A dezorganizált kötődésű* csecsemők jellemzői: Gyakran mutatnak ellentmondásos, céltalan viselkedést, megmerevednek, kezüket tördelik, saját fejüket ütik, hajukat húzzák. Megközelítik, de a közelébe érve elkerülik a gondozót, aki egyszerre jelenti számukra a félelem és a biztonság forrását. A dezorganizált csecsemők gondozói gyakran reagálnak a csecsemő érzelmi- és stressz állapotaira ellenségesen, vagy tehetetlenül. Az ilyen gondozói magatartás következtében gyakrabban alakul ki a mai kor jellemző patológiája, a borderline személyiségzavar. Ezt a negyedik kötődési mintázatot későbbi kutatásoknak sikerült azonosítani. (Cole–Cole, 2006)

A fentiekből tehát arra következtethetünk, hogy a kötődés módja a későbbi társas kapcsolatok kialakulását is befolyásolja és az érzelmi fejlődést meghatározóan alakítja. A gondozónak tehát nem csak a gyermek fiziológiai szükségleteit kell figyelemmel kísérnie, hanem a

szociális, az érzelmi és biztonság iránti igényét is. Ez a viszonyulás a korai életperiódus mellett a későbbi intézményes nevelés időszakában szintén lényeges eleme a gyerekekkel való bánásmódnak.

Számtalan további vizsgálat eredménye igazolta a korai kötődési mintázatoknak a személy egész életére kiható szerepét, az egyén különböző viselkedési területét befolyásoló jelentőségét. (Bowlby, 2009)

2.3. Az intrauterin kötődés jelensége

Csupán csak a 20. században próbáltak választ keresni arra a kérdésre a kutatók, hogy vajon a gyermek miként is kezdi az életet, és mi történik vele a születést megelőző időszakban az anyaméhben? A testi változások mellett milyen pszichés változások állapíthatók meg?

Minden korban minden kultúrában másként vélekedtek a születést megelőző létről. Évezredek előtt az egyiptomi magas kultúra állami ceremóniáiban a prenatális életidő egyes elemei jelen voltak. (Raffai, 2001)

Indiában lett nagy tradíció a leendő gyermek embrionális lelkének ápolása. Sadhir, indiai pszichoanalitikus úgy gondolja hogy, a születéssel a köldökszinór átvágásával a kapcsolat az univerzális tudattal megszakad. A köldök környékén lyuk keletkezik, amit a hindu gondolkodásban 'MALYA' névvel illetnek, és ami az egyén tudatát az univerzális gyökereitől elválasztja. (Raffai, 2001) Az indonéziai kultúrákban a lét és az élet nem a születéssel kezdődik, mint ahogy Kínában és Japánban is, hanem a gyermek születésekor már egyévesnek számít.

Ferenczi Sándor az ember mindenhatósági érzését az intrauterin életidővel hozza összefüggésbe. Szerinte a magzat az anya testében élősdiként él, külvilága alig van, meleg, védelem és táplálék iránti igényét anyja fedezi. Még arra sincs gondolja, hogy a neki szánt tápszerek és oxigén bekebelezésével fáradjon: megfelelő berendezés gondoskodik róla, hogy ezek az anyagok közvetlenül a vérbe jussanak. Így ő mindenhatónak érezheti magát, hiszen mindene megvan.

Nagy hatással van az anya állapota a magzatra. A közvetlenül ható ingereken kívül a magzatra az anya testi, társas és pszichológiai helyzete is hatással van. A méhlepényen keresztül ezek a változások eljutnak magzathoz. Kémiai változásokat az anya testében olyan tényezők is előidézhethetnek, mint a gyermek attitűdje, általános egészségügyi, érzelmi állapota, az általa evett ételek. A kutatások kimutatták, hogy a stressz hatásnak kitett vagy érzelmi

harmóniájából kibillentett anya olyan hormonokat (pl.: kortizon és adrenalin) választanak ki, amelyek a méhlepényen átjutnak és hatással vannak a magzat mozgásos aktivitására. Több kutatás talált összefüggést a pszichológiai stressz és a terhesség komplikációi között. *(Hidas – Raffai – Vollner, 2009)*

Az intrauterin kötődésről, annak jelentőségéről a különféle vizsgálatok és megfigyelések kapcsán több új ismerettel gazdagodtunk. Kiderült, hogy a babák felismerik anyjuk magnószalagról lejátszott szívhangját és megnyugszanak rá, nem vesztenek súlyt a születést követő héten. A terhesség alatti emocionális kapcsolat hiánya és az anya nem megfelelő fizikai állapota együttesen alacsony születési súlyt eredményeznek, magasabb lesz a neurológiai eltérések rizikója, amelyek megmutatkoznak, amikor a gyerekek elkezdnek iskolába járni. Az anyák negatív terhességi beállítódása fejlődési hátrányt jelent, ezzel szemben a pozitív beállítódás pedig előnyt. Azokat a babákat, akiket születésük után nem vesznek el anyjuktól, többet mosolyognak, kevesebbet sírnak. Ellenben az elválasztott babák és anyjuk kapcsolata még hónapokkal később is alacsony intenzitású. Az együtt maradás tehát segít, míg az elválasztás sérülté tesz. *(Raffai, 2001)*

Az élet valósága és a statisztikai adatok többsége a szó szoros értelmében arról szól, hogy a gyermekek nagy többsége nem kívánt babaként jött a világra. A magzati, az újszülött- és a csecsemőkori szenvedések és szerencsétlenség érzések hatása élethosszig tarthat, és társadalmi méretekben színezheti sötétebbé azt az alapérzést, amellyel mindannyian ebben a világban élünk. *(Hidas – Raffai – Vollner, 2009)* A kutatók becslései szerint még ma is minden harmadik gyermek nem kívánt módon jön a világra. Roe és Drivars összehasonlító vizsgálatokat végeztek 3 hónapos babák körében. Az egyik csoportba a tervezett babák tartoztak, a másikba pedig a véletlenszerűen fogantak. Ez a vizsgálat annak bizonyítéka, hogy milyen következményekkel jár, ha a leendő anyának először a fejében fogan meg a babája. Annak is, hogy mikor kezdődik az emberi élet, de annak is, hogy mikor kezdődik a kötődés. *(Raffai, 2001)*

Mi vagyunk az első generáció, mely betekintést nyerhet a várandósság mind a 266 napjába, ezért egészen új lehetőség adódik a méhen belüli gyermekkel való empátiás azonosulásra, s ez által a babával már az anyaméhben elkezdődhet a kapcsolatépítés. Tehát a gyermekvárás minőségében gyökereznek a legdrámaibb és minden irányban kiterjedő társadalmi problémák. *(Hidas – Raffai – Vollner, 2009)*

A kompetens kismama és a kompetens magzat ismervei. A kompetens kismama önmaga megismerésére törekszik, keresi a kapcsolatot babájával, aktív dialógust épít ki vele, amelyben folyamatosan igyekszik dolgozni saját konfliktusain, és segíti a babát abba, hogy

ezekkel és sajátjaival megbirkózzon, bánni tudjon. A kompetens magzat már jóval születés előtt komplex mozgás- és magatartás-mintákkal rendelkezik. A terhesség felétől az érzékszervek már csaknem annyira kifejezettek, mint a születésnél. Fájdalmi reakciók a hatodik magzati héttől bizonyíthatók. Bizonyítékok vannak komplex érzékelési képességre már a terhesség első három hónapjában is. A bőrérzékelés különösen jelentősnek tűnik. E két fogalom forradalmian átrajzolja a terhesanya-képet, a magzatképet, kettejük kapcsolatát, de nem kis mértékben magát a teljes emberképünket. *(Raffai, 2001)*

A későbbiek során viszont a korai kapcsolatoknak is nagy jelentősége lesz a gyermek életében.

2.4. A gyerekek családi kapcsolatrendszerének alakulása

A baba önmagát, mint önálló személyt nem tudja megkülönböztetni a környezetétől, így hát összeolvad teste az anyáéval, s duálúniót alkot vele. Az óvodába készülő gyermek már meg tudja különböztetni önmagát másoktól, ellenben önmaga jellemzésére még nem használ stabil tulajdonságokat, mint pl.: szép, ügyes, csinos, okos. Óvodáskor második felében és kisiskoláskorban pedig már képes az önjellemzésre. Ennek nevezzük a pszichológiában az önmagunkról való tapasztalatoknak, ismereteknek a rendszerét, testünkről, képességeinkről, élményeinkről megőrzött tudást. Ez az egész tapasztalat- és tudásrendszer magában foglalja azt a cselekvéseinkben lappangó, lassan kialakuló tudást, hogy ami velem történik, annak én vagyok az alanya, okozója, én élem át. *(Ranschburg, 2004)*

Az én-kép kialakulásának két fontos tényezője a test-séma kialakulása és a szociális feedback. Mindenki olyan képet alakít ki magáról, amelyet környezete minősítő jelzései visszatükröznek számára. Ez a teória Mead nevéhez fűződik. Ő az én két szintjét különbözteti meg, amit az angolok az I és a Me névmásokkal jelölnek. Az I a személyes, tiszta én, a belülről megélt én. A Me pedig a felépített, tudatos én, a szociális közvetítéssel megélt én. Az én-identitás kialakulásában fontos szerepe van tehát a környezetnek, a modellnek. A gyermek utánozza környezetének azon tagjait, akikhez magas hőfokú érzelmi kapcsolat fűzi. Az utánzáshoz nagyon fontos a saját teste. Az utánzás magas fokú ön-referenciát kíván meg. A kompetencia igénye az emberrel veleszületett motivációnak tekinthető. A kisgyermek számára fontos, hogy a környezetében található tárgyakkal önállóan tevékenykedjen, hogy részt vegyen a felnőttek munkájában, és a felnőttvilág tevékenységeit is gyakorolni akarja. Ezen kompetenciaigénnyel kapcsolatban megnyilvánuló szülői magatartást nevezzük

kompetenciakészítésnek. Az ilyenfajta szülői magatartás lehet bátorító, megengedő, vagy elutasító, tiltó. Ennek megfelelően beszélhetünk pozitív vagy negatív kompetenciakészítésről. (*Ranschburg, 2004*)

A gyermekeknek fontos, hogy környezetük milyennek látja őket, mit gondolnak róluk. A gyermek elfogadja, és olyannak kezdi látni önmagát, amilyenek a környezete visszatükrözi. A szociális kapcsolatok, melyek az élet első heteiben formálódnak nagy jelentőséggel bírnak. A gyermek és a szülő közt kibontakozó érzelmi kapcsolat határozza meg a felnövekvő gyermek külvilághoz való közeledésének minőségét, és ez a kötődés a későbbi ember viszony alapja. Anya és gyermeke emócióinak összehangoltsága, sok év múlva is megismétlődik, visszatükröződik a későbbi interakciókban. A gondozási teendők ellátása önmagában nem elegendő a biztos kötődés kialakulásához. Nagyon fontos a szeretetteljes viszony, a gyermekkel foglalkozni kell. Sok vizsgálat bizonyítja, hogy a biztosan kötődő gyermekek anyjai már kezdetektől fogva támogatóbbak, segítőkészebbek, több és kifejezőbb az érzelem, mint más anya gyermek kapcsolatokban. A szeretet háttérében minden érzelem magasabb hőfokon jelenik meg; az anya akkor képes őszinte és mélyen átélt aggódásra, kétségbe esésre, de haragra, felháborodásra is gyermeke iránt, ha szereti őt! (*Ranschburg, 2004*) Egészen a 70-es évekig a pszichológia a szülő-gyermek kapcsolatot gyakorlatilag csak az 'anya-gyermek' kapcsolat szinonimájaként kezelte, azaz hajlamos volt megfeledezni arról, hogy a gyermeknek apja is van. Persze a lényegre tekintve az anyák többet vannak gyermekeikkel, az apák pedig a család anyagi jól létét próbálják megteremteni ez idő alatt. A pszichológiai vizsgálatok viszont részben igazolják, hogy az apák ép olyan érzékenyek a baba jelzéseire (sírására, mosolyára), mint az anyák, tehát a gyermek ugyanolyan mélyen hajlamos ragaszkodni apjához is, mint édesanyjához. (*Ranschburg 2004.*)

Fontosnak tarom, hogy megemlítem az apa nélküliséget is. Napjainkban az apákat a válás kényszeríti arra, hogy eltávolodjanak gyermekeiktől, hisz az estek nagy részében a bíróság az anyának ítéli a gyermeket, ami azt jelenti, hogy az anya fogja nevelni őt és apjával való kapcsolattartása esetlegessé válik. Különböző kísérletek igazolták, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák egy évvel a válás után türelmetlenek, szigorúbbak voltak gyermekükkel, kevesebb kedvesség, érzelmi telítettség volt magatartásukban. Megkezdődött az apák érzelmi elszakadása gyermeküktől. A válást követő második évben, az apák kevesebb, mint fele legalább hetente egyszer találkozott gyermekeikkel. Ennek a következménye az lett, hogy a gyermekek magatartásában kevesebb rendellenesség mutatkozott, az anyák is türelmesebbekké váltak és a család belső életvitele is

kiegyensúlyozódott. Ez tehát arra utal, hogy a válás megrázó hatása átmenteti, jellegű és a családtagok lassan visszatérnek a normál életritmusukba.

Egy új világ nyílik meg a gyermek előtt, miután átlépi az óvoda kapuját. Napjai legnagyobb részét ott tölti és meg kell tanulnia kooperálni, tekintetbe venni mások jogait, együtt érezni és segíteni. Az óvónő pozíciója átmenet a szülőé és az iskolai pedagógus között. A gyermek érzelmi ragaszkodása, normakövető igyekezete, nem az óvónő pozíciójához, hanem személyéhez fűződik. Az óvónő egyik funkciója tehát az úgynevezett “anyai szerepkör”, ez nem csak azt jelenti, hogy ügyel, hogy megegye a főzeléket, hanem jelenléte megteremti a gyermek számára azt az emocionális biztonságot, amit korábban az anya nyújtott. A hagyományos család modellben a “tanítói szerep” elsősorban az apát illeti, így aztán az óvodapedagógus másik funkciója “apai jellegű”. Az óvodapedagógus játszik és kérdez, engedi, hogy a gyermek rajzaiban, beszédében, mozgásában kifejezze és értékelje önmagát és arra készíti őt, hogy odafigyeljen társai értékeire. A kortárskapcsolatoknak is nagy szerepe van. A testvérek közti viszony nem tekinthető egyértelműen kortárs kapcsolatnak, mert testvérek között (az ikrek kivételével) mindig van legalább egy-két év korkülönbség is, de meglehet akár tíz is, vagy még több. A hat hónapos babák és idősebb testvéreik közt gyakran figyelhetők meg szívderítő interakciók. A három- hat esztendőes testvérek különösen, ha ugyanabba a csoportba járnak, idejük legnagyobb részét együtt töltik. Egymás iránti érdeklődésük, nem csak az interakciók gyakoriságában mutatkozik meg hanem, utánozzák is egymást. Valamennyi testvérpár ambivalens, szélsőséges érzelmek jellemzik őket: néha versengenek, együttműködnek, néha veszekednek, máskor lelkesen segítenek egymásnak (Ranschburg, 2004) A másfél – két esztendőes gyerekek, ha óvodás korú testvérük velük van, sokkal gondtalanabban játszanak, kevésbé igénylik anyjuk közelségét, mint egyébként. Az óvodába való beszoktatás is sokkal, kevesebb könnyel és szomorúsággal zajlik, ha vegyes csoportban együtt lehetnek idősebb testvérükkel. A fiatalabb testvérnek az idősebbhez fűződő viszonya valódi kötés – ragaszkodás, olyan amilyennek Bowlby és Ainsworth a gyermek kötődését írta le anyjához. Amikor az anya és gyermeke közt szeretetteljes viszony alakul ki, a kistestvér születését az idősebb rendszerint ellenséges érzésekkel fogadja, hisz most nem ő áll a figyelem középpontjában, hanem a kistestvére. Alig telik el egy – két év és a nagyobb testvér ugyan úgy szeretgeti a babát, mint ahogy édesanyja teszi, ugyanakkor, ha az édesanya elhanyagoló bánásmódot mutat, ez szintén okot ad a testvérek között kialakuló ellenséges érzéseknek.

A családi kapcsolatok alakulása után nagyon fontos tényező, az elsődleges szocializációs szintér: az óvoda. Az intézményes nevelésnek nagy szerepe lesz a gyermek személyiségének alakulásában.

2.5. Az óvodáskorú gyerekek kötődései

A család és az óvoda viszonya is meghatározó szereppel bír a gyermek életében. A családban kapja az első ösztönzést a világ megismerésére. A gyermek fejlődése és az óvodai nevelés szempontjából a család is fontos tényező. Itt találkozik a gyermek az emberi kapcsolatokat alakító és a kapcsolatokban alakuló érzelmekkel, magatartási szokásokkal és értékekkel. Az óvodába kerüléssel a kisgyermek életében egész változások sora kezdődik meg, megtörténik a családtól való leválás. Az óvodában a gyermekek figyelme, érdeklődése egyre inkább a családon kívüli személyekre terelődik, fontossá válnak a kortárs kapcsolatok. Az új ismeretségekkel új tapasztalatokra tesz szert: felfedezi az együttlét előnyeit, a közös játék örömeit. *(Kósáné, 2001)*

Az utánzás, az érzelmi azonosulás és az értékek, elvárások beépülése a személyiségben nagyrészt családban zajlik. A bensőséges szeretet kapcsolatokat sugárzó család a csecsemő-, a kisgyermek- és az óvodáskorban egy egész életre szólóan megalapozza a fejlődést. A családok szerkezetükben eltérőek egymástól, anyagi és kulturális színvonalban, légkörben, érintkezési stílusban, nevelési elgondolásaikban, módszereikben és történetükben. Ez befolyásolja a gyermek fejlődését közvetett vagy közvetlen módon. Az óvodás- és később az iskoláskori viselkedési nehézségek az esetek többségében a korai anya-gyermek kapcsolat hiányállapotaira, kedvezőtlen élményekre, bánásmódra és az aktuális családi-nevelési körülmények lelki sérülést okozó hatására vezethető vissza. Például a szülők távollétének következménye életkoronként eltér. A gyermek egyéni jellemzőitől is függ, valóban kifejti-e ártó hatását a negatív történés, és annak hatásai. Éppen ezért fontos, hogy a gyermek biztonságosan kötődő legyen, hiszen nagy behatással lesz a gyermek későbbi társas helyzetére is. Tehát a biztonságosan kötődő óvodások népszerűbbek a csoportjukban, több baráti kapcsolattal is rendelkeznek, irányító szerepük lesz, illetve kezdeményezőbbek lesznek. Ellenben a bizonytalanul kötődő gyerekek visszahúzódóbbak, passzívak és társaik kevésbé kedvelik őket.

A szülő féltett kincsét, gyermekét bízza az óvodára, ezért érthető hogy beavatott szeretne lenni az ott történő eseményekben, így érthető a szülő szorongása. Természetesen az óvónő

meg szeretne ismerkedni a csoportjába járó gyermekek családi körülményeivel, annak történetével, hiszen ez fontos lehet a gyerekek viselkedésének megértéséhez és a vele való bánásmódhoz. Nélkülözhetetlen a jó kapcsolat az óvónő és a szülő számára, mert az óvónői tapasztalatok segítik a szülőt és a gyerek fejlődését. Nehézségek esetén pedig a szülő és óvónő partnerei együttműködésben közösen törekszenek a megoldásra. *(Kósáné, 2001)*

Az ideális óvónő megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkezik és az alapvető humanista értékek hordozója, fontos hogy mindennapi pedagógiai tevékenységben kifejeződő jellemzők hitelessége. A szóbeli kommunikáción kívül nagyon fontosak a metakommunikatív jelzések. A demokratikus nevelési stílusú óvónő, mely az óvodák csoportjainak többségére jellemző, ösztönzi a gyermeket, figyelembe veszi a szükségleteiket. Elismerés, elfogadás és dicséret is megfigyelhető. Gyermek között gyakori az együttműködés, bizalom teli a csoport légköre, érzelmileg oldottak a gyerekek.

2.6. A kötődési viselkedés értelmezése

A kötődés elsősorban az anya és az utód viszonyát jelöli, de ez más szociális kapcsolatokra is érvényes. Az ember kötődhet tárgyakhoz, állatokhoz, akár szimbólumokhoz is. Egyes személyeknek egynél több kötődése is lehet. A kötődési háló alapvetően befolyásolja a viselkedésüket és személyiségük kialakulását, változását.

Egy ember összes kötődését kötődési hálónak nevezzük. A kötődési háló a szociometriai hálótól eltérően (amelyben kapcsolat és kötődés is lehet, és azt fejezi ki, hogy ki kivel milyen kapcsolatban van) egy személy kötődéseit tartalmazza. *(Nagy, 1997)*

A kötődés öröklött szociális viselkedési hajlam, olyan öröklött pszichikus komponens, amely sajátos viselkedésre készítet. A komponensrendszer maga a személyiség, annak öröklött komponense pedig, a kötődési hajlam. A kötődési hajlam elemei öröklött szociális felismerő mechanizmusok. Fajtárs felismerő mechanizmusok: a fajtárs valamely faj specifikus szagáról, alaki, formai, viselkedési stb. jellemzőiről az evolúció eredményeként öröklött mintázat (felismerő mechanizmus) jött létre, és minden egyed (egy vagy több) fajra jellemző fajtárs felismerő mechanizmussal születik. Ezek a mechanizmusok úgy működnek, hogy a fajtárs mintázatnak megfelelő sajátosságát észlelve azonosítanak, vonzódást ébresztenek és „tudomásul vételre”, illetve valamilyen viselkedésre készítetnek. Az embernek is vannak a kötődési hajlam készletébe tartozó vonzódást kiváltó fajtárs felismerő mechanizmusai. Ilyen például az anyában gondozási készletést vált ki a csecsemő jellegzetes alakja. A csecsemőben

a felnőtt emberi arc öröklött fajtárs felismerő mechanizmusával születik. Ennek létét az bizonyítja, hogy az arcot sematikusan ábrázoló képre mindenmás vizuális ingernél gyakrabban reagálnak az újszülöttek. Így a gyermek rövidesen megtanulja édesanyja arcvonásait, érzelmi kommunikációs mechanizmusának sajátosságait.

Az emberi kötődések lényegesen túllépnek az öröklött kötődési hajlam készlete által adott lehetőségeken, amelyek az aktuális kötődések létrejöttét szolgálják. Az ember kötődési hajlama kötődési képességgé alakulhat. (Nagy, 1997) Ez azt jelenti, hogy a nagyszámú tanult szociális felismerési mechanizmus, attitűd, szokás és készség, valamint az ezekre vonatkozó ismeretek magát a kötődési hajlamot, mint működő rendszert is kiegészíthetik, módosíthatják. Kialakulhatnak kötődésképzést gátló averzív attitűdök a kellemetlen tapasztalatok alapján.

2.7. A kötődésrendszer meghatározása és a kötődések tartalmi jellemzői

A kötődés az egyén érzelmi működésrendszerének részét képezi. Az egyes személyeknek szóló érzelmi viszonyulások kizárólagosak, nem felcserélhetők. A kötődések is irányukat tekintve lehetnek kölcsönösök vagy egyoldalúak és különböző erejűek. (Zsolnai, 2001) A kölcsönösség a kötődés tartósságának, optimális működésének feltétele, az egyoldalúság pedig konfliktusok forrása, ami a kötődés felbomlásához vezethet. A kötődés erejét tekintve gyöngye, erős, nagyon erős vagy túlzó lehet. A gyenge kötődés a kapcsolat kötődéssé alakulásának kezdeti szakaszát jellemzi, de a kötődés meg is rekedhet ezen a szinten. A túlzó, vagy más néven tapadó kötődés általában egyetlen személyre korlátozódó szélsőséges függőség. A kötődés funkciója a proszocialitás: az utód, a család, a csoport, a közösség, a faj túlélésének, fejlődésének, életminősége fenntartásának javításának segítése. Ezen belül három összetevő érdemel kiemelt figyelmet: a védelem, a támasz és a szocializáció. A védelemvédettséget, biztonságot nyújt a felek számára. A támasz pedig azt jelenti, hogy szükség szerint segítjük a másik felet. Pedagógiai szempontból alapvető jelentőséggel bír a kötődés szocializáló, nevelő hatása. A kötődés legfontosabb motívumai a szeretet, a ragaszkodás és a bizalom. A pozitív szociális kapcsolatok fennmaradásának és eredményességének egyik fontos feltétele a bizalom. A ragaszkodás pozitív szociális tapasztalatok, élmények alapján kialakuló attraktív motívumok rendszere. A kötődés érzelmi alapja pedig a szeretet, mely kifejezi a ragaszkodás erejét, a kötődés létrehozására, proszociális funkcióinak teljesítésére késztet, aktiválódása kellemes élménnyel jutalmaz és megtestesíti magát a kötődést. (Nagy, 1997)

A személyes kapcsolatok szerveződésében különböző fordulópontokat különíthetünk el. Ilyen például az óvodába és iskolába lépés időpontjai, illetve a pubertáskor időszaka, amikor a gyermek-szülő kapcsolat átalakulásával és a gyermek életében egyre fontosabbá váló személyek megjelenésével fokozatos bővül a kötődési rendszer. (Zsubrits, 2007)

A kötődésnek különböző fajtái vehetők számba. Az elsődleges, vagyis a szülői kötődés, ami gyökeresen különbözik minden más kötődéstől. A másodlagos kötődések között leginkább a rokoni kötődés szerepel (utódok kötődése a rokonokhoz, legfőképpen a nagyszülőkhöz, a testvérekhez) és a pedagógiai kötődés, ilyen például a pedagógusok és a tanítványok közötti kötődés. Mindezekről lényegesen különbözik a szexuális kötődés, a barátság, valamint a harmadlagos, a hovatartozási kötődés, tehát a személy kötődése a családhoz, a csoporthoz, a nemzethez, a hazához. Pedagógiai szempontból nem általában a rokonok közötti, hanem a nevelt és a rokonai között kialakuló rokoni kötődés érdemel figyelmet, különösen vonatkozik ez a nagyszülőkre és a testvérekre. Hasonló a pedagógiai jelentősége fiatalok baráti kötődésének is.

Egy személynek legfőljebb tucatnyi kötődése lehet, nem számítva a ragaszkodás szempontjából gyöngé kötődést, amelyből több is lehet. A ragaszkodás szempontjából gyöngé kötődésűeket mellőzhetjük. Az a pedagógus, aki hisz abban, hogy a kötődéssel kapcsolatban fontos nevelési lehetőségei vannak, már ma is sokat tehet, mindenekelőtt megismerheti tanítványai kötődési hálóját. A szociális kompetencia fejlesztésére olyan programokat kell létrehozni, amelyek nem csupán az interperszonális problémák csökkentésére korlátozódnak, hanem megelőző jellegűek, és kereteik között jobban megismerhetik a diákok saját kötődéseiket, társaikat, tanáraikat, ezáltal gazdagodik a kötődési hálójuk. (Zsolnai, 2001) A kötődési képesség fejlődését a szociális készségek fejlesztése által lehet elő segíteni, aminek ma már ismert és bevált módszerei állnak rendelkezésünkre. (Nagy, 1997) A hierarchikus kötődési rendszeren belül kulcsfontosságú szerepe van az édesanyának, az elsődleges kötődési személynek. Az elsődleges gondozón kívül további személyekkel létrejött szoros kapcsolatok alkotják a változó kötődési hálózat elemeit. Sok esetben az elsődleges személlyel kialakult kötődés meghatározó és általános jellege megegyezik a kötődésrendszer további személyeihez fűződő kötődés általános sajátosságaival. (Zsubrits, 2011)

Az egyes emberek kötődési hálójának megismerése közben jobban megérthetjük őket és szociális kapcsolataikat. A kapcsolatrendszer felderítésének egyik lehetősége a rajzolás, mely során a gyermek a szeretett kapcsolatait jeleníti meg, élményeit és érzéseit közvetíti. Óvodáskorban különösen is indokoltnak tűnik, hogy a rajztevékenységek során szerezzünk ismereteket a kisgyerekek belső világáról. Az 5-6 éves gyerekek már képesek részletesen

jellemezni a társas kapcsolatrendszerüket, valamint a másik emberhez fűződő viszonyulásukat. A kognitív képességfejlődésnek és a beszédfejlődésnek köszönhetően gazdagabb verbális megnyilvánulásokkal találkozhatunk náluk. Az érzelmeiket már pontosabb meg tudják fogalmazni, amelyek a változékonyság ellenére mégis csak érvényes megállapításokat jelenthetnek. (Kádár, 2012)

2.8. Az óvodások közeli kapcsolatrendszerének egyik megismerési lehetősége

A rajzolás az önkifejezés egyik formája, mely együtt fejlődik a játékkal és a gyermek értelmi képességeivel. A rajzokban olyan élmények, ismeretek, érzések és indulatok jelennek meg, amelyeket a gyerek szavakban nem tud, vagy nem akar kifejezni. (Kósáné, 2001)

A rajzolás teremtés, alkotás, akarattalan önvallomás, tudatos és egyben tudattalan tevékenység. A gyerek rajzolva fogalmazza meg a gondolatait, az érzéseit, a világról alkotott véleményét, de a figyelmes szemlélő mást is megtudhat a képekből: a rajzoló mentális képességeire, motorikus készségeire, szociabilitására, érzelmi-akaratit életére, munkamódjára, önmagához való viszonyára is következtethetünk belőle. Sok gyermek kedvenc foglalatossága a rajzolás. Körbeveszi magát színes ceruzákkal, és megszűnik körülötte a világ. Óvodáskorban ez az egyik fő tevékenység, és még kisiskolás korban is sokat rajzolnak a gyerekek. A gyermek fejlődését már az első papíron való nyomhagyástól kezdve végigkísérhetjük. A rajz azért is egy fantasztikus dolog, mert már a beszéd kialakulása előtt is képes vele a gyerek gondolatot, érzést közvetíteni. Az óvodás korra az élménygondolkodás jellemző, ami azt jelenti, hogy az érzelmi és az értelmi összetevők nem választhatók el egymástól, hanem összefonódtak a gyermek pszichikumában. A pszichodiagnosztika gyakran alkalmazott módszere, az, amikor az ábrázolás vágyteljesülést is kifejezhet. (Kósáné, 2001)

Az óvodások közeli kapcsolatrendszerének egyik megismerési lehetősége lehet az, ha a gyerekeket arra kérjük, hogy rajzolják le az érzelmileg legfontosabb személyeket, akikhez fűződő kötődéseiket az elkészült rajzhoz kapcsolódóan saját szavaikkal jellemezni tudják.

Megéli, hogy valamit alkotott, erősíti önbizalmát, én tudatát, a gyermek kompetencia érzése is helyet kap. Az ember-alakábrázolás összefüggést mutat az értelem fejlettségével. A családrajzban azonban az érzelmi viszonyok jelennek meg. Az értékelésben több szempont is helyet kap, mint például a részletgazdagság, az arányok, a vonalvezetés. Egyetlen vizsgálat alapján viszont nem lehet semmiféle megbízható következtetést levonni. Szükséges, hogy ismerjük a gyermek életkörülményeit, más területeken megfigyelhető jellemzőit és fejlődését.

(Kósáné, 2001) Ugyanis az életkorban vártnál gyengébb emberrajz nem biztos, hogy az általános értelmi szint csökkenését mutatja. A gyermekrajzok megnyilvánulásainak háttérét az érzelmi viselkedések színes tartalmi összetevői biztosítják. A gyermekrajzok fejlődésére vonatkozó szakirodalmi adatok igazolják a rajzokban megjelenő elemek sokszínűségének a létjogosultságát. *(Feuer, 2000)*

3. Az önálló vizsgálat bemutatása

3.1. A kutatás célja

Az önálló vizsgálat célja a nagycsoportos óvodáskorú gyerekek kötődésrendszerének a megismerése, és a számukra legfontosabb emberekhez fűződő viszonyulásuk tartalmi jellemzőinek a feltárása. Mindezt az itt részletezésre kerülő összetett módszer alapján lefolytatott kutatás során végeztem el.

3.2. A kutatás módszere

Az általam irányított egyéni beszélgetés során, elképzelt helyzetre vonatkoztatva kértem meg az egyes gyermekeket a személyes kötődésrendszerük rövid ismertetésére (*Kósáné,2001; Zsubrits,2011*). A gyerekek számára érzelmileg jelentős szerepet játszó személyek lerajzolásához kapcsolódóan a meghatározó kötődések tartalmi jellemzőinek a feltárássra került sor. A következő instrukció alapján kértem a gyermekeket, hogy rajzolják le az életükben fontos szerepet játszó személyeket: „Képzeld el, hogy most egy kirándulásra indulsz, egy gyönyörű szép helyre. Kit vagy kiket vinnél el magaddal erre a kirándulásra?” A rajzolást követően, egyéni beszélgetés alapján, előre összeállított kérdések felhasználásával összegyűjtöttem a gyermek életében meghatározó személyek kilétét és a fontos emberekhez fűződő kapcsolatok összetevőit.

A vizsgálatra egy külön szobában két személyes helyzetben került sor, ahol a véletlenszerűen kiválasztott 5-6 éves gyerekek A/4-es fehér lapra színes ceruzák alkalmazásával készítették el a korábban leírt instrukció alapján a rajzokat. A rajzolást követően a gyerekekkel történt beszélgetés során információkat gyűjtöttem a gyerekek közeli kapcsolatrendszerének a jellemzőiről.

3.2.1. A rajzvizsgálathoz tartozó kérdések:

- Kiket rajzoltál le?
- Kit rajzoltál le először?
- A lerajzolt személyek közül ki a legfontosabb számodra?

- Miért ragaszkodsz hozzájuk, miért fontosak az életedben?
- Jellemezd őket röviden!
- Sorolj fel olyan tulajdonságokat, amiért fontosak számodra!

3.2.2. Elemzési szempontok:

- A kötődések száma.
- Az érzelmileg legfontosabb személyek sorrendje.
- A kapcsolatokban szerepet játszó jellemzők elemzése.
- A kötődési érzések megállapítása.
- További kötődési motívumok, indokok elemzése.

3.3. Hipotézisek

A hipotéziseket a korábban már ismertetett szakirodalmak adatainak a figyelembevételével és a saját meglátásaim alapján fogalmaztam meg. Ezt a három szempontot tartottam a leglényegesebbnek, ezért kerültek ezek a megközelítésmódok a hipotézisek közé.

H.1. A megkérdezett gyerekek felnőttekhez kötődésének és a gyerektársakhoz kötődésének tartalmi jellemzőiben azonosságok találhatók.

H.2. A családi kötődésrendszert követően az óvónő és kisgyermekek kapcsolata lesz fontos.

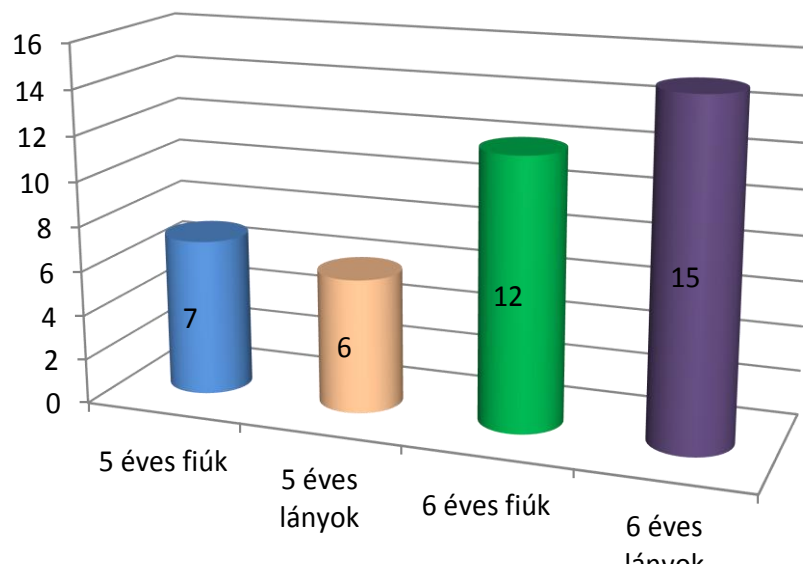
H.3. A vizsgált nagycsoportos óvodások kötődéseinek tartalmi jellemzőiben részletes jellemzések állapíthatók meg.

3.4. Az empirikus kutatás eredménye

3.4.1. A vizsgált minta jellemzése

A vizsgálatot 40 gyermekkel végeztem el (N=40). A Kapuvári Király-tó Óvoda két csoportjában 27 gyermeket vizsgáltam meg összesen. A babóti óvodában 9 gyermeket, a soproni Aranykapu Gyakorló Óvodában pedig 4 óvodást. Az *1. ábra* bemutatja a minta életkori megoszlását. Öt és hat éves gyermekek vettek részt az eljárásban. Összesítve 21 lánytól és 19 fiútól származnak az adatok. A gyerekeket véletlenszerűen választottam ki. Arra ügyeltem, hogy olyan gyerekeket válasszak, akik a szüleikkel együtt élő családból kerülnek ki. További szempontokat nem vettem figyelembe.

1. ábra: A vizsgált gyermekek átlagos életkora főben megadva

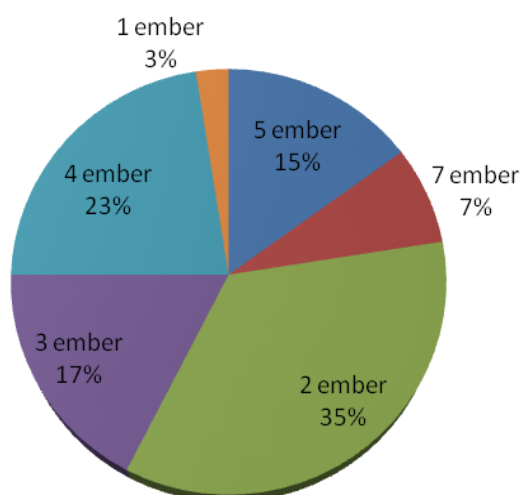

A dolgozat *Mellékletek* című részében, olyan konkrét gyerekrajzokat mutatok be, amelyek szemléletesen érzékeltetik azokat a legfontosabb jellegzetességeket, amelyek az itt soron következő statisztikai elemzés eredményeit megerősítik.

3.4.2 A kötődésrendszerre vonatkozó eredmények bemutatása

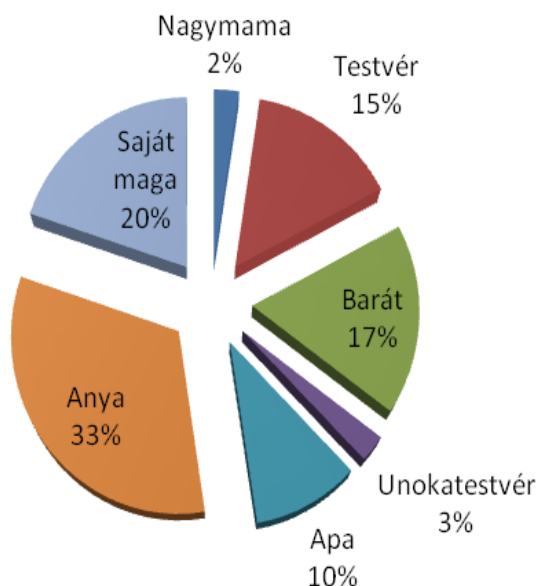
A kötődések mennyiségi jellemzői

2. ábra: Az átlagosan lerajzolt emberek száma

A 2. ábra érzékelteti a gyermekek által fontosnak tartott személyek számarányát. A nagycsoportosok átlagosan 3 személyt határoztak meg olyan jelentős személynek, akikkel szoros kapcsolatban vannak. A legkevesebb általuk lerajzolt személy 1 volt, a legtöbb pedig 7 (Mean: 3,42; Min: 1; Max: 7). A gyermekek 3%-a 1 embert, 35%-uk 2 embert, 17 %-uk 3 embert, 23%-uk 4 embert, 15%-uk 5 embert, 7%-uk 7 embert rajzolt le. A legkevesebbet, egy embert csak 3 százalékuk rajzolt. A legtöbb embert, azaz 7-et 7%-uk rajzolt le.

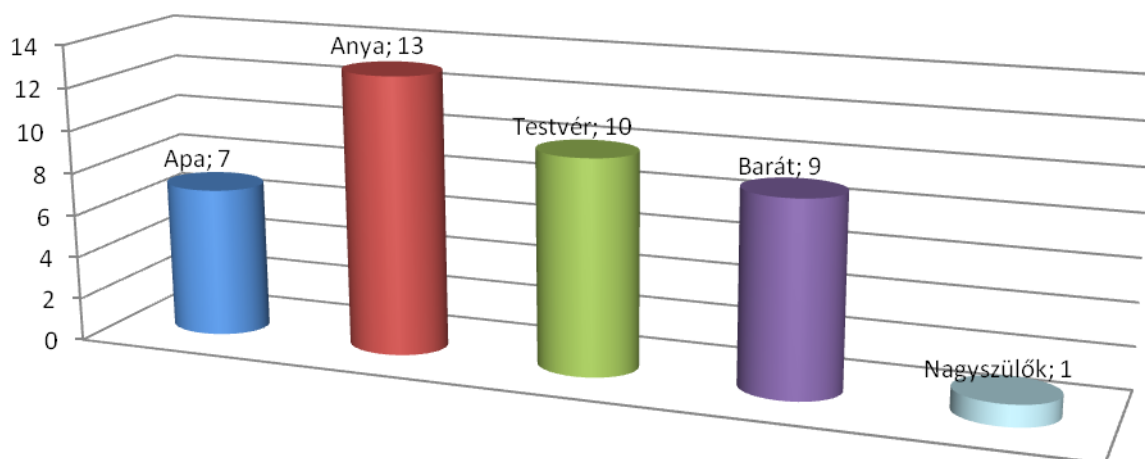
3. ábra: A gyermekek által először lerajzolt személyek és arányuk

A gyermekrajzokon feltüntetett személyek: anya, apa, testvér, barát, nagymama, unokatestvér, illetve sok esetben saját magukat rajzolták le először. A szakirodalmi adatokkal megegyezően itt is az édesanya fordult elő a leggyakrabban a felsorolt személyek között. A gyermekek által először lerajzolt személyek nem mindig egyeztek meg a számukra legfontosabb személlyel. A rajzolást követően feltett kérdések erre vonatkozóan eltérő eredményt mutatnak.

Amint a 3. ábra kördiagramján is látható jellemzően az először lerajzolt személyek közül átlagosan az anyát rajzolták le, majd közvetlenül saját magukat, aztán a barátokat, a testvért, az apát, legvégül pedig a nagymamát és unokatestvért egyenlő arányban.

4. ábra: Az érzelmileg legfontosabb személyek főben megadva

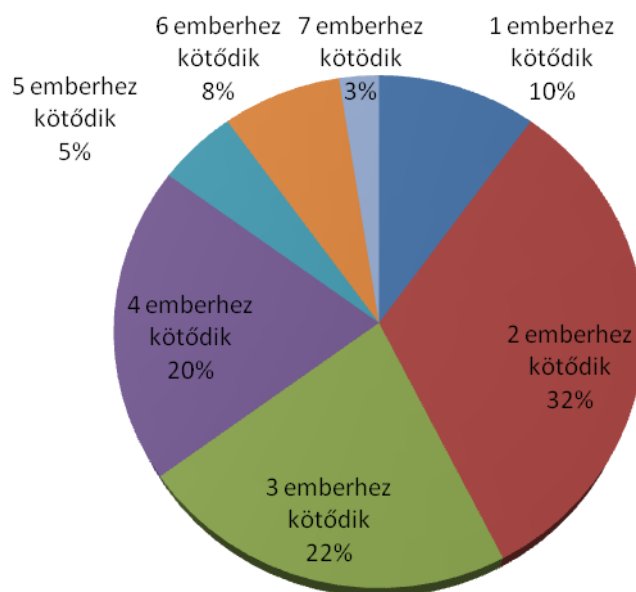

A gyermekek érzelmileg legfontosabb személynek legtöbbször az anyát jelölték meg, az erre vonatkozó kérdés alapján. Ezt láthatjuk a 4. ábrán is. A gyerekek 32%-a mondta ezt. A testvért átlagosan 25%-uk jelölte meg érzelmileg legfontosabb személyként, a barátot 23%-uk, az apát pedig 17%-uk.

A gyermekekkel folytatott beszélgetés alapján úgy gondolom, az apák megjelenésének a csekély százaléka arra is utalhat, hogy az apák nagy többségben a család anyagi jólétét igyekeznek biztosítani, sokszor vannak távol a családtól, emiatt lehet az, hogy kevesebb időt töltenek a gyermekükkel.

A nagyszülőket 3%-uk jelölte meg érzelmileg fontosabb személyként. Ez jelzi azt, hogy a szülők és a testvérek után önekik is meghatározó szerep jut a gyerekek kapcsolatrendszerében. A barátokat 9 %-uk tartotta fontosnak. A kortárs kapcsolatok jelentőségére hívja fel a figyelmet ez az adat. Ez az eredmény ugyancsak kapcsolódik a szakirodalmi kutatások megállapításaihoz.

5. ábra: A kötődések száma az erre vonatkozó kérdés alapján

A kötődések befolyásolják viselkedésünket és személyiségünk alakulását. Egy embernek több kötődése is lehet, de a ragaszkodás szempontjából lehet gyenge és erős.

Az 5. ábrán tüntettem fel a kötődések számát, amely eredményt úgy kaptam, hogy a gyerekektől megkérdeztem hány személy fontos számukra. Ez az eredmény kiegészíti a korábban ismertetett lerajzolt személyekre vonatkozó adatokat. A gyermekek 32 %-a átlagosan legalább két emberhez kötődött szorosabban. A kötődési személyek között hierarchia van. Amint ez az eredmény is mutatja a hierarchia csúcsán az anya áll. Ez az eredmény szintén támogatja a szakirodalmi alapvetéseket.

Az eredmények azt is jelzik, hogy alacsony mértékű a több emberhez fűződő kötődés aránya. Annak ellenére, hogy a rajzon több személy is megjelent, a beszélgetés alapján viszont csak kevés emberhez fűzi őket szorosabb kapcsolat.

Ez az eredmény, tehát hogy a lerajzolt személyek és a felsorolásra került kötődési személyek között különbség van, abból is adódhat, hogy ebben az életkorban jelentős érzelmi erő játszik szerepet a gyerekek viselkedésének a jellemzésében.

Ugyanakkor a legfontosabb kötődési személyekkel kialakult kapcsolat jellemzéséről a szakirodalmi adatokat is alátámasztó eredményeket állapíthatunk meg.

3.4.3. A kötődések tartalmi jellemzői:

1. táblázat: A kötődési érzések előfordulási gyakorisága az anyával és az apával kapcsolatosan

Kötődési érzések		
	Anya	Apa
Szeretet	55%	42,5%
Szeretet elvesztésének félelme	10%	7,5%
Nonverbális kommunikációban megjelenő érzések	15%	12,5%
Bizalom	37,5%	32,5%

A kötődések tartalmi összetevőit képezik a kötődési motívumok és a kötődési érzések. A gyerekektől kapott jellemzések csoportosítása alapján rendszerezhetők ezek az összetevők.

A szeretet fontossága, a bizalom, a szeretet elvesztésének félelme és a nonverbális kommunikációban megjelenő érzések jelentek meg a szülőkkel való kapcsolatban. Az anya és az apa felé irányuló kötődési érzéseket hasonlítottam össze az 1. táblázatban. Jól áthatjuk, hogy mindkét szülő felé megjelentek ugyanazon érzések, de az anya irányában magasabb százalékban. Amint érzékelhető a szeretet érzése 55%-ban jelent meg az anyánál, míg az apánál 42,5%-ban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a másik szülőt kevésbé szeretnék jobban a gyermekek, hiszen mindkét szülőhöz való ragaszkodásukban magas arányt képvisel a szeretet. A szeretet elvesztésének félelme is fellelhető a szülők felé irányuló kötődési érzésekben.

2. táblázat: A kötődési érzések előfordulási gyakorisága a testvérrrel és a baráttal kapcsolatosan

Kötődési érzések		
	Testvér	Barát
Szeretet	50%	45%
Szeretet elvesztésének félelme	-	-
Barátság érzése	17,5%	25%
Jó testvéri érzés	22,5%	15%
Nonverbális kommunikációban megjelenő érzések	15%	10%

A 2. táblázat a testvér és barát felé irányuló kötődési érzéseket hasonlítja össze. Itt is megjelent a szeretet és a nonverbális kommunikációban kinyilvánuló érzések, ugyanúgy, mint a szülők irányában, viszont két újabb érzés is megjelent. A barátság érzése és a jó testvéri érzés. A barátság érzése 25%-ban jelent meg a barátnál, míg a testvérnél csak 17,5% lett ez az érték. A vizsgált gyermekek közül sok esetben meg említették, hogy a testvérük a legjobb barátjuk.

3. táblázat: A kötődési motívumok előfordulási gyakorisága az anyánál és az apánál

Kötődési motívumok		
	Anyá	Apa
Személyiség, személyiségtulajdonságok	52,5%	40%
Közös tevékenységek (pl. játék, beszélgetés)	90%	67,5%
Gondoskodás, nevelés	50%	42,5%
Külső tulajdonságok	40%	25%
Közös programok, együtt eltöltött idő	67,5%	47,5%

A kötődési motívumoknál jelentek meg a szeretett személyek személyiségtulajdonságai, a közös tevékenységek, a gondoskodás, a nevelés, a külső tulajdonságok és a közös programok. A közös tevékenységek vannak jelen a gyermek életében a legmagasabb százalékban. A 3. táblázatban látható, hogy 90%-os többségben jelenik meg ez az anyánál, míg az apánál 67,5%-ban. Ez a jelentős százalék nem véletlen, hiszen az óvodáskorú gyermek számára a legfontosabb tevékenység a játék. A nagycsoportos gyermekek már fejlettebb szókinccsel rendelkeznek, mint a kiscsoportosok, így nagyon alaposan tudták jellemezni a számukra fontos személyeket. Erre néhány példa, melyet a vizsgálat során gyűjtöttem össze az óvodásoktól:

„Nagyon szeret engem, de néha dühös, ha rosszkodom.”

„Anya finomakat főz, süt, és reggelire tükörtojást készít nekünk.”

„Attila nagyon vicces, sokat játszunk együtt, ő a legjobb barátom.”

„Esténként a szüleim mesét mondanak nekem, majd együtt imádkozunk. Apa erős és mindig megvéd engem.”

„Dominik nagyon jó testvér, szeretem őt, bár néha összeveszünk, de gyorsan kibékülünk.”

4. táblázat: A kötődési motívumok előfordulási gyakorisága a testvérnél és a barátnál

Kötődési motívumok		
	Testvér	Barát
Személyiség, személyiségtulajdonságok	35%	40%
Közös tevékenységek (pl. játék, beszélgetés)	80%	95%
Gondoskodás, nevelés	7,5%	-
Külső tulajdonságok	25%	35%
Közös programok, együtt eltöltött idő	55%	65%

Azonos kötődési motívumok találhatók a testvér és a barát összehasonlításában, mint a szülők esetében. A 4. táblázatban szereplő adatok alapján a közös tevékenységeknél 95%-uk jelölte meg a barátot, a testvérnél is elég magas ez az arány: 80%. Ez is bizonyítja milyen jelentős szerepe van a gyermek életében a játéknak, a közös elfoglaltságnak. Ami a szorosabb

kötődések alakulásának a hátterét jelentik. Nagyon érdekesnek találom, hogy a gondoskodás is megfogalmazódott a gyerekek körében. E kötődési motívum előfordulása azért lehetséges, mert a szülők a nagyobb gyermeket szintén igyekeznek bevonni a kistestvér gondozásába. Nem rekesztik ki őt, hanem inkább kérik, hogy segítsen. Ezt bizonyítják az ide vonatkozó válaszok:

„Nagyon szeretem a kistestvérem és sokszor szoktam rá vigyázni.”

„Ha sokat sír a kisöcsém, akkor altatódallal szoktam megnyugtatni.”

„Amikor Liza elesett, akkor felsegítettem és megvigasztaltam.”

Tehát a gyermekek életében a szülők mellett fontos szerepet játszanak a testvérek, de a barátok is meghatározóak. Ezt igazolják a kötődési érzésekkel és motívumokkal kapcsolatosan megfogalmazott részletesebb jellemzések. Az eredmények azt is alátámasztják, hogy az általános kötődési viszonyulás mellett az egyes személyekhez fűződő személyekhez viszonyulásokban megállapítható különbségeket találhatunk. A felnőttekhez és a gyerektársakhoz igazodó kötődések eltérő tartalmi jellemzői bizonyítják mindezt.

3.5. A hipotézis vizsgálat ellenőrzése

Az óvodapedagógiai munkának középpontjában a kisgyerekek érzelmi nevelése áll. Ennek eredményesebbé tételéhez hozzájárul a személyes kapcsolatok kötődési és érzelmi összetevőinek az ismerete. Az óvodások közeli kapcsolatrendszere a családi kapcsolatokból szerveződik tovább, ahol az anya-csecsemő kötődés tartalma életre szólóan determináló erejű, de az intézményes nevelésnek is részét képezik a kötődési ismeretek, az ehhez kapcsolható elméleti pedagógiai pszichológiai tudás mellett. Az általam elvégzett empirikus kutatás eredménye is ezt támogatja.

A kutatásom során az volt a célom, hogy megismerjem a gyermekek életében érzelmileg meghatározó kötődések tartalmi jellemzőit.

Az első számú feltevésem (H.1.) beigazolódott, ugyanis a felnőttek és a gyerekek egymáshoz fűződő kapcsolatainak tartalmi jellemzőiben azonosságok találhatók. A szeretet fontossága, a bizalom és a nonverbális kommunikációban megjelenő érzések szinte mindegyik kapcsolatban jelentős szereppel bírtak. *(Lásd: 1-2 táblázatok)*

A következő hipotézisem (H.2.), melyben azt állítottam, hogy a családi kötődésrendszert követően az óvónő és kisgyermek kapcsolata nagy jelentőséggel bír, nem igazolódott be, hiszen a gyermekek közül senki sem rajzolta le az óvónőt. Ez érdekes eredményt jelent, mindenképpen fontos volna ezt a kérdéskört tovább vizsgálni. Ugyanakkor a kortársakhoz fűződő kapcsolatok erőteljesen kiegészítették a gyerekek családi kapcsolatrendszerét. Ez az adat pedig a kortársak fokozottabb szerepére utal, már az óvodáskorú gyerekek esetében is.

Az óvodás kor tartalmi jellemzőiben részletes jellemzések állapíthatók meg, tehát a harmadik hipotézis szintén beigazolódott (H.3.). A számukra fontos személyeket nagyon alaposan, részlet gazdagon tudták jellemezni a nagycsoportos gyermekek.

3.6. Az önálló vizsgálat összegzése

Az empirikus kutatásom során lehetőségem nyílt arra, hogy az általam vizsgált gyermekek közeli kapcsolatrendszerét megismerjem. Öt-hat éves gyermekekre terjedt ki a vizsgálatom. 21 lányt és 19 fiúval végeztem az eljárást. Az óvodásokkal folytatott egyéni beszélgetés folyamán kértem őket, hogy rajzolják le az életükben fontos szerepet játszó személyeket. A következő instrukciót használtam: „Képzeld el, hogy most egy kirándulásra indulsz, egy gyönyörű szép helyre. Kit vagy kiket vinnél el magaddal erre a kirándulásra? Kérlek rajzold le

őket az itt található rajzlapra!” A rajzolás befejeztével egyéni beszélgetést folytattam a gyerekekkel.

Az előre összeállított kérdések alapján összegyűjtöttem a gyermek életében meghatározó személyek kilétét és a fontos emberekhez fűződő kapcsolatok összetevőit. Kíváncsi voltam többek között arra, hogy kiket rajzolt le a gyermek, kit rajzolt le először és a lerajzolt személyek közül, ki számára a legfontosabb. Kértem őket, hogy jellemezzék a számukra fontos személyt. Ezt követően különféle szempontok szerint vizsgáltam meg a rajzokat. Figyeltem a kötődések számát és az érzelmileg legfontosabb személyek sorrendjét. Elemeztem a kapcsolatokban szerepet játszó jellemzőket, a kötődési érzéseket és a kötődési motívumokat is.

A kötődésrendszerre vonatkozó eredményeket diagramok és táblázatok segítségével mutattam be. A kötődések mennyiségi jellemzőinél érdekes adatok születtek. A legtöbben 2 embert rajzoltak le, a legkevesebb esetben pedig 1 embert. A lapon megjelenített legtöbb személy száma 7 volt. A többségük először az édesanyát rajzolta le, majd utána saját magát. A gyermekek által először lerajzolt személyek nem mindig egyeztek meg a számukra legfontosabbnak megnevezett személlyel. A leggyakrabban az anyát jelölték meg érzelmileg legfontosabb személyként, míg az apát csak 17% jelölte. Ennek több oka is lehet, például az, hogy az apák igyekeznek a családi anyagi jólétét megteremteni és így kevesebb idő jut a közös programok szervezésére. A szülőket követően a testvérek, a barátok és a nagyszülők képezték a gyerekek közeli kapcsolatrendszerét.

A kötődések minőségi jellemzőit összefoglaló táblázatok segítségével ismertettem. A kötődési érzések bemutatása során az anyánál és az apánál kapott értékeket, majd a testvérnél és a barátnál kapott értékeket hasonlítottam össze. A vizsgálat során szerzett eredmények rámutattak arra, hogy a felnőttek és a gyerekek egymáshoz fűződő kapcsolatainak tartalmi jellemzőiben összességében azonosságok találhatók. Tehát a szeretet fontossága, a bizalom és a nonverbális kommunikációban megjelenő érzések szinte mindegyik kapcsolatban jelentős szereppel bírtak. A testvér és a barát kötődési érzéseinek összehasonlítása során megtudhattuk, hogy a vizsgált gyermekek életében fontos szerepet játszanak a barátok, de a testvér is meghatározó szerepet tölt be.

A felnőttekhez való kötődés és a gyerektársakhoz való összetevőiben a nagyobb arányú azonosságok mellett kisebb mértékű különbségek is felfedezhetők voltak. A hipotézisvizsgálat egyértelműen megerősítette ezeket az eredményeket.

4. A dolgozat összefoglalása

4.1 Következtetések

Fontos kérdéskör számomra az óvodások szoros érzelmi kapcsolat összetevőinek megismerése, hiszen a személyiségfejlődésben a személyes kapcsolatok meghatározóak. A társas kapcsolatokon belül pedig a közeli kapcsolatok élményei különösen is.

A tanulmányom során bepillantást nyerhettünk a gyermekek életében meghatározó kötődések tartalmi jellemzőibe. A szakirodalmi kutató munka eredménye alapján áttekintettük a kisgyermekkorai kötődések legfontosabb ismérveit.

John Bowlby munkája nagyon meghatározó volt, hiszen ő fogalmazta meg alapvetően a korai kötődés fontosságát. A II. világháborús években gyermekanalitikusként árvaházakban és csecsemőotthonokban végzett vizsgálatokat. Mary Ainsworth és munkatársai is végeztek kutatásokat, melyek során kidolgoztak egy eljárást az anya–gyerek kapcsolat biztonságosságának mérésére, amelyet idegen helyzet próbának neveztek el. Majd meghatározták a korai kötődési mintázatokat.

A kötődésrendszer meghatározásával Nagy József foglalkozott. Ő pedagógiai szempontból értelmezte ezt a jelenséget. Úgy gondolta, hogy a kötődési háló, amelyben a gyermekek, felnőttek élnek, alapvetően befolyásolja a viselkedésüket és személyiségük kialakulását, változását. A teljes kapcsolatrendszeren belül igazán érdekesnek és újszerűnek mondható a gyerekek a közeli kapcsolatrendszerének a vizsgálata. Az iskoláskort megelőzően az óvodáskorra vonatkozóan is lényeges ismereteket rendszerezhetünk.

A kötődéseknek vannak tartalmi összetevői, ezek a kötődési motívumok és a kötődési érzések. Többek között Zsolnay Anikó tanulmányozta a tartalmi összetevőket. A személyek közötti kötődéseknek különböző az irányuk, az erejük és többféle típusuk is lehet.

A kötődések fejlődését tekintve az intrauterin kötődés, azaz a méhen belüli kötődés mondható a legelsőnek. Majd ezt követik a korai kapcsolatok, főleg a családon belüli kapcsolatok, melyek szintén meghatározó szereppel bírnak a személyiségfejlődésben. A prenatális fejlődésre vonatkozóan Raffai Jenő, Hidas György és Vollner Judit munkáját használtam fel, valamint Cole-Cole: Fejlődéslélektan című szakkönyvét.

Az óvodáskorú gyermeknek már többféle kötődését is megfigyelhetjük: a családi kapcsolatait, az óvónőhöz fűződő viszonyát és a kortársakhoz fűződő kapcsolatait. Ehhez a témakörhöz Ranschburg Jenő, Kósáné Ormai Vera és Kádár Annamária kutatásait tekintetem át. Az

óvodáskorú gyerekek már képesek a társas kapcsolatrendszerüket jellemezni. A nagycsoportosok részletes beszámolót tudnak adni az érzelmeikről a többi emberhez fűződő magatartásukról. Ugyanakkor ebben az életkorban az indirekt módszerrel kapott eredmények mégis csak jobban tükrözhetik a kisgyerekek belső világát. A játék tevékenységek mellett a gyermekrajzok alapján kaphatunk teljesebb képet a gyerekek érzelmi életéről.

Az empirikus kutatásom során szintén igyekeztem jobban megismerni a nagycsoportos óvodások közeli kapcsolatrendszerét, a fontos emberekhez fűződő érzelmi magatartásoknak az összetevőit. A vizsgálat alatt instrukció alapján kértem az óvodásokat, hogy rajzolják le a legfontosabb személyeket az életükben. A rajzolást követően egyéni beszélgetés következett. Az előre összeállított kérdések alapján összegyűjtöttem a fontos emberekhez fűződő kapcsolatok jellemzőit.

A kapott eredményekből többféle szempont szerint ismerhetjük meg az óvodás gyermekek szeretet kapcsolatait. Különböző nézőpontokat tartottam szem előtt, ilyen volt például az átlagosan lerajzolt személyek számaránya, az érzelmileg legfontosabb egyének kiléte és a kötődések tartalmi jellemzői. Összehasonlítottam a különböző kötődési érzéseket és motívumokat. Majd egy hipotézis vizsgálat eredménye alapján összefüggéseket tártam fel a gyerekek különféle kötődéseiben.

Arra kérdésre kerestem a választ, hogy az óvodáskorú gyermekek rajzain hogyan, milyen formában jelenik meg a kötődés. A feltevésém elméleti háttérében a kötődés szerepét vizsgáltam a személyiség fejlődésben, a korai anya-gyermek kapcsolatok jelentőségét, a gyermekkori kötődés mintázatait, a méhen belüli kötődést és a társas kapcsolatokat. A vizsgálatok alapján megismertem a gyermekek életében érzelmileg meghatározó kötődések tartalmi jellemzőit.

Az első hipotézisem beigazolódása szerint a gyerekek felnőttekhez és gyerektársaikhoz fűződő kapcsolatainak tartalmi jellemzőiben azonosságokat találtam. Így megnevezésre került a szeretet érzése, a bizalom érzése és a nonverbális kommunikációban kifejeződő érzések, továbbá a szeretett személy elvesztésétől való félelem. A második hipotézisem érdekes módon nem igazolódott be. A vizsgálatban résztvevő gyerekek a családi kapcsolatok után a kortársakat szerepeltették a kötődésrendszerükben, ugyanakkor az óvónőjükhöz fűződő viszonyuk nem jelent meg. A harmadik hipotézisem szintén beigazolódott, ebben az életkorban a gyerekek már gazdag jellemzést adnak a társakhoz tartozásukról.

Az empirikus kutatás eredményei jól kiegészítik az elméleti kutatómunkában áttekintett szakirodalmi adatokat és az óvodáskorú gyerekek közeli kapcsolatrendszeréről izgalmas ismereteket közölnek. Ezek az ismeretek természetesen újabb kutatásokkal tovább bővíthetők.

4.2. További kutatási lehetőségek

A családi kötődésrendszert követően az óvónő és kisgyermek kapcsolata nagy jelentőséggel bír. Ezt a magállapítást ugyanakkor az empirikus kutatásom eredménye nem igazolta. Így ezt a kérdéskört érdemes lenne tovább vizsgálni. A szülőket követően miért nem jelenik meg az óvónő a gyerekek közeli kapcsolatrendszerében? Vajon mik azok az okok, amelyek miatt nincs akkora jelentősége az óvónő személyének? Az óvónő személyisége mennyire befolyásolja a gyermek és az óvónő kapcsolatát?

A kutatásom során fény derült arra is, hogy az apát jóval kevesebb százalékban jelölték meg a gyermekek a vizsgálatok során, mint az anyát. Esetleg ennek az okait lehetne a továbbiakban kutatni.

Mivel nem vizsgáltam a családi háttér különböző összetevőit, érdemes lenne az egyes meghatározott befolyásoló tényezők szerepét is kutatni, amelyek ugyancsak formálhatják a gyerekek kötődésrendszerének alakulását. Például az ép család mellett a nagycsalád vagy a nem teljes család hatását tanulmányozni.

Vizsgálatomat normál családban nevelkedő gyermekek körében végeztem, de vizsgálatot lehetne végezni a gyermekotthonokban nevelkedő óvodáskorú gyermekek körében is.

A további kutatási eredmények újabb ismeretekkel gazdagíthatják majd a gyerekek kötődésrendszeréről szóló tudásunkat.

Idézett irodalomjegyzék

1. Bowlby, John: A biztos bázis. Kötődés szerepe a személyiség fejlődésben. Animula Kiadó, Budapest, 2009.
2. Cole M. – Cole S-R: Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
3. Hidas György – Raffai Jenő – Vollner Judit: Lelki köldökszínór. Beszélgetek a kisbabámmal. Válasz Könyvkiadó, Budapest, 2009.
4. Kósáné Ormai Vera: A mi óvodánk. Nevelépszichológiai módszerek az óvodában Okker Kiadó, Budapest, 2001.
5. Nagy József: Kötődési háló és nevelés. Iskolakultúra, 1997/9. 61-71.
6. Raffai Jenő: Megfogantam, tehát vagyok. 14. kötet. Párbeszéd a babával az anyaméhben. Útmutató Kiadó, 2001.
7. Ranschburg Jenő: Az én és a Másik. Okker Kiadó, Budapest, 2004.
8. Zsolnai Anikó: Kötődés és nevelés. Eötvös Könyvkiadó, Budapest, 2001.
9. Zsubrits Attila: A gyermekkor kötődései. Nyugat-magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron, 2011.

Felhasznált irodalomjegyzék

1. Bowlby, John: A biztos bázis. Kötődés szerepe a személyiség fejlődésben. Animula Kiadó, Budapest, 2009.
2. Cole M. – Cole S-R: Fejlődés lélektan. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
3. Feuer Mária: A gyermekrajzok fejlődéslélektana. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
4. Hidas György – Raffai Jenő – Vollner Judit: Lelki köldökzsinór. Beszélgetek a kisbabámmal. Válasz Könyvkiadó, Budapest, 2009.
5. Kádár Annamária: Az érzelmi intelligencia fejlődése és fejlesztésének lehetőségei óvodás- és kisiskoláskorban. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2012.
6. Kósáné Ormai Vera: A mi óvodánk. Nevelépszichológiai módszerek az óvodában. Okker Kiadó, Budapest, 2001.
7. Nagy József: Kötődési háló és nevelés. Iskolakultúra, 1997/9. 61-71.
8. Raffai Jenő: Megfogantam, tehát vagyok. 14. kötet. Párbeszéd a babával az anyaméhben. Útmutató Kiadó, Budapest, 2001.
9. Ranschburg Jenő: Az én és a Másik. Okker Kiadó, Budapest, 2004.
10. Zsolnai Anikó: Kötődés és nevelés. Eötvös Könyvkiadó, Budapest, 2001.
11. Zsubrits Attila: A gyermekkori kötődések motívumai. Új Pedagógiai Szemle, 2007/7-8. 16-23.
12. Zsubrits Attila: A gyermekkori kötődései. Nyugat-magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron, 2011.

Mellékletek

Ábrák:

1. ábra: A vizsgált gyermekek életkora
2. ábra: Átlagosan lerajzolt emberek száma
3. ábra: A gyermekek által először lerajzolt személyek és arányuk
4. ábra: Az érzelmileg legfontosabb személyek
5. ábra: A kötődések száma

Táblázatok:

1. táblázat: A kötődési érzések előfordulási gyakorisága az anyával és az apával kapcsolatban
2. táblázat: A kötődési érzések előfordulási gyakorisága a testvérrel és a baráttal kapcsolatban
3. táblázat: A kötődési motívumok előfordulási gyakorisága az anyánál és az apánál
4. táblázat: A kötődési motívumok előfordulási gyakorisága a testvérnél és a barátnál

Rajzok a nagycsoportos gyermekektől

1. rajz: Kéz a kézben

2. rajz: A legjobb barátnők

3. rajz: Én és a szeretteim

4. rajz: Szeretetben